

TASAVVUF VA FUTUVVAT TA'LIMOTLARI HAQIDA MULOHAZALAR

РАЗМЫШЛЕНИЯ ОБ УЧЕНИЯХ СУФИЗМА И ФУТУВВАТ

REFLECTIONS ON TEACHINGS OF SUFISM AND FUTUWAT

Rabbimova Feruza Shamsiddinova¹¹Rabbimova Feruza Shamsiddinova

– Samarqand davlat chet tillar instituti mustaqil tadqiqotchisi.

Annatsiya

Maqolada tasavvuf va futuvvat ta'limotining falsafiy xususiyatlariva umumiy sifatleri bayon etilgan. Shuningdek, maqolada futuvvat va tasavvufiy qarashlar asosida yoshlarning kamolotga erishishida umuminsoniy qadriyatlarga xos bo'lgan bag'rikenglik, hurfiylik, adolatlilik, kamtarlik, mehnatsevarlik kabi gumanistik g'oyalarni ma'rifatli jamiyat taraqqiyotida altruistik mazmunini ilmiy-nazariy tadqiq etilgan.

Аннотация

В статье описываются философские черты и общие черты учения суфизма и футуввата. Также в статье научно и теоретически исследовано альтруистическое содержание таких гуманистических идей, как терпимость, фанатизм, справедливость, скромность, трудолюбие в развитии просвещенного общества, которые свойственны общечеловеческим ценностям, основанным на футувватно-мистических воззрениях.

Abstract

The article describes the philosophical features and general qualities of sufism and futuwat doctrine. Also, the article has scientifically and theoretically researched the altruistic content of humanistic ideas such as tolerance, bigotry, justice, modesty, and hard work in the development of an enlightened society, which are characteristic of universal human values, based on futuvvat and mystical views.

Kalit so'zlar: tasavvuf, futuvvat, islom, Movaraunnahr, odob-ahloq, insoniylik, ma'naviy-ruhiy vosita.

Ключевые слова: Суфизм, Футувват, Ислам, Моварауннахр, этика, человечество, духовное оружие.

Key words: Sufism, Futuvvat, Islam, Movaraunnahr, ethics, humanity, spiritual weapon.

KIRISH

IX–XII asr ma'naviy hayotida islom dini muhim o'rin egallab, jamiyat mafkurasi darajasiga ko'tarildi. Islom mafkurasiga asoslangan tasavvuf va futuvvat ta'limotlari IX–XII asrlardan boshlab Markaziy Osiyoda ham keng tarqala boshladi. Xususan, Yusuf Hamadoniy Buxoroda tasavvuf ta'limotini targ'ib etildi va Markaziy Osiyoda Xo'ja Axmad Yassaviy, Abdulxoliq G'ijdivoniy, Najmiddin Kubrolar shogirdlarni yetishtirib chiqardi va ulardan Movarounnahrda yangi tariqat va oqimlar vujudga keldi. IX–XII asrlarda Movarounnahr butun musulmon olamida ilmiy-madaniy jihatdan eng rivoj topgan o'lka sifatida mashhur bo'lib, bu yerda hadisshunoslar va islom fiqhshunoslik maktablari rivojlandi hamda ushbu fanlarga oid muhim asarlar yaratildi.

Tarixiy voqelik shundan dalolat beradiki, musulmon Sharq Uyg'onishining birinchi bosqichi deb nom olgan IX asrning oxiri va X asrdan boshlab Turon zaminda futuvvat ilmi javonmardlik tariqati keng yoyilgan va ommaviy tus olgan edi. Uning asosini oddiy raiyat ichidan chiqqan hunarmandlar, san'atkorlar, dorbozlar, qiziqchilar, sipohiyar, pahlavonlar va shu kabi el-ulusning barcha toifa vakillari tashkil etgan edi.

Movarounnahrda futuvvat ta'limoti ikki xil ko'rinishda namoyon bo'ladi, nisbatan katta qismi tasavvuf g'oyalariga yaqin g'oyalarni targ'ib etib, aksariyat bo'ydoq o'tishgan. Tasavvuf g'oyalariga yaqin g'oyalarni targ'ib etgan futuvvat vakillari birgalikda hayot kechirganlar. Futuvvat ahlining muhiti ma'lum shahar va hududlarda keng tarqalgan bo'lib, har bir shaharda birodarliklar mavjud edi, qayerga sayohat qilishsa, ular bir-birlarini kutib olganlar. Arab sayyohi Ibn Batuta "Sayohatnoma" kitobida "Men dunyoni kezib javonmardlardan ko'ra ezgu niyatli va ezgu xulqli kishilarni ko'rmadim. Sheroz va Isfahon mardlari o'zlarini javonmardlariga o'xshatishsalar-da, ammo ular (ya'ni Xorazm va Movarounnahrning javonmardlari) g'arib-musofirlarni siylash va mehmondorchilikda ulardan baland turadilar. Ularni Iroqda shotir, Xurosonda sarbador, Mag'rib(Andoliya)da sukra ("sukra"-mast demak) deyishadi. Ularga tobe' joylarda adolat rasmi shunday rivojlanganki, ularning lashkargohlari, uylari ostonasida oltin va kumush tangalar yerga sochilib yotadi va egasi topilmaguncha hyech kim bu pullarga tegmaydi" deb keltiradi [1,105].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Dunyoning yetakchi olimlari, Markaziy Osiyo mutasavviflari ma'naviy merosida tasavvuf, irfon, futuvvat ilmi mohiyatini o'rganishga, uning jahon falsafiy tafakkuri rivojiga ta'siri masalalari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borishgan, jumladan, jahonda M.Xartman, Frans Teshnering, M.Stepanyans, B.Radtke, A.Arberri, A.Go'lpinorli, U.Turar, N.Tosun, Zarrinko'b, Mahmud A'sad Juyshonlarning tadqiqotlarida tasavvuf ta'limotlarining mazmuni va mohiyati ochib berilgan. Germaniyalik mashhur olim Frans Teshner so'fizm ta'limotlari taraqqiyotida "Futuvvat"ning ijtimoiy-falsafiy o'rnini ko'rsatib, maxsus ilmiy tadqiqotlar olib borgan. Jumladan, tariqatning bir qismi bo'lgan "Futuvvat" ta'limotini yuqorida qayd etilgan M. Gavrilov, A.K. Borovkov, A.B. Gordlevskiylar ilmiy-falsafiy jihatdan tadqiq qilgan va qator asarlar chop etgan. Shu bilan birga tasavvuf ta'limotlarini tarixiy, diniy, falsafiy, aksiologik jihatlari o'rganilib, tahlil etilgan, ammo, futuvvat ta'limotini va uning Markaziy Osiyo falsafiy tafakkuri rivojidagi o'rni bo'yicha yaxlit, tizimli ilmiy tadqiqot amalga oshirilmagan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Futuvvat-javonmardlik inson ruhini tarbiyalash orqali komil insonni shakllantirishga qaratilgan ilm bo'lib, tasavvuf va tavhid ilmidan ozuqa oladi, ularning hayotiyligini ta'minlashga xizmat qiladi. Bu haqda Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asarida *"Birta o'tmakni ikki bo'lub, yarmin bir ochg'a berganni saxiy de; o'zi yemay barin muhtojga berganni axiy de"* [2,79] kabi jumlaning keltiradi. Husayin Voiz Koshifiy o'zini javonmard deb birinchi bel bog'laganlar o'n yetti kishi deb aytgan, ular quyidagilar: Salmon Forsiy, Abuzar G'afforiy, Ammor Yozar, Mindor Asvad, Husann Sobit, Abubayd Jarroh, Jobir Ansoriy, Suhayil Yamaniy, Muslim Shakkiy, Malik Attor, Dovud Misriy, Suhayil Rumi, Amru bin Umiya, Sayf Yamaniy, Qanbar Ali, Javonmard Qassob, Abu Muhanjon. Xuroson, Iroq, Movarounnahr aholining futuvvat vakillari Salmon Forsiyga borib taqaladi [3,202]. Ya'ni, Islom olamida har bir bel bog'langan kishi komil, mard hisoblangan.

Movarounnahr javonmardlari muayyan tartib, qoida-talablarga rioya etganlar, nima ish bilan shug'ullanmasinlar, mardlik va oliyjanoblik namunasini ko'rsatganlar. Ularning har birini o'z jamoasi, piri-ustoz, ta'lim beruvchi murshidlari, to'planadigan joylari bo'lgan. Pirga qo'l bergan va ustoz oldida ahd-u paymon qilib, mardlik belbog'ini beliga bog'lagan javonmard-shogird bir umr ahdiga sodiq qolishga intilgan.

Ta'limotning oliyjanoblik, ijtimoiy ideallik va insoniy fazilatlar, jasurlik ularga xos xislatlar edi va ularning g'oyalari Movarounnahr ijtimoiy-siyosiy hayotiga futuvvat ta'limotining kirib kelishiga asos yaratdi. Futuvvatga xos xususiyatlar dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi omma tomonidan o'zlashtirilib, ular orasida shurbi va mutazalih oqimlari vujudga keldi. Qayerda futuvvat g'oyalari yoyilgan bo'lsa, u turli xil ijtimoiy guruhlar ham o'z ta'sirini o'tkazdi va hunarmandlar orasida ham yoyildi va shu sababli shaharlarda, asosan, hunarmandchilik ustaxonalarida javonmardlik arkonlari joriy etildi.

Futuvvat ta'limotining Eronda so'ngra Xuroson va Movarounnahrda yuksalib, Kichik Osiyoga qaraganda ancha ilgari kirib kelgan edi. Dastlab forsiylarda, keyinchalik turkiylarda qahramon darajasiga ko'tarilgan Sayid Battal va Abbosiylar sulolasining tashviqotchisi Abu Muslimlar tomonidan futuvvat qonun-qoidalari Markaziy Osiyoga kirib kelgan degan olimlarning qarashlari mavjud. Sayid Battal haq din uchun kurashganlarning timsoli bo'lsa, Abu Muslim "axiy" larning timsoli sifatida baholangan. Shu o'rinda Abu Muslimning obrazi yaratilgan hikoyalarga ko'ra, "axiy"likning Movarounnahrda kirib kelishi uning nomi bilan bog'liq. Bu haqida tojikistonlik olim Z.V.Vazirov o'z tadqiqotlarida quyidagilarni keltiradi: "Bu jarayon islom mamlakatlarini qamrab oldi. Qayd qilish mumkinki, Saljuqiylar davrida u shahar hunarmandlari orasida keng tarqalgan bo'lib, futuvvat vakillari ko'proq turk olamida "axi" lar deb nomlangan [4,164]. Axi so'zi qon-qarindosh, birodar va ahillik ma'nolarini anglatadi. Bu davrga kelib, futuvvat ta'limoti ommaviy tus olib zodagon va hukmron tabaqa vakillari orasida ham keng tarqaldi, ezgulik va oliyjanoblikning eng nozik tafsilotlarga molik bo'lgan saroy futuvvasi yuzaga keldi.

Tadqiqotchi Frans Teshnering fikricha, ummaviylar sulolasiga qarshi abbosiylar tarafidan turib targ'ibot olib borgan Abu Muslimning Movarounnahrda g'alabasi, bu hududda futuvvatning o'ziga xos g'alabasi ham edi. "Movarounnahrda va Xurosonda unga yordam bergan safdoshlarini ham futuvvat vakillari safiga qo'shadi va ularni turk futuvvatining qurollari" deb baholaydi [5,651]. Shu o'rinda "axiy" so'zi va axiy vakillari to'g'risida quyidagilarni qayd etib o'tish o'rinli: axiy birodarlarining o'z yumushlari bor edi.

Dastlabki vaqtlarda islom yuzaga kelgan ilk davrlarda Markaziy Osiyoda turkiy harbiylarning jasorati va alohida qahramonligi bilan belgilangan futuvvat axloqiy va diniy qarashlardan yiroqroq tursa-da, XI-XII asrlarga kelib soʻfiylik va futuvvat jamoalaridagi oʻxshashliklarni kuzatish mumkin.

Soʻfiylik gʻoyalari futuvvat taʼlimotining qayta shakllanishiga, rivojlanishiga asos yaratdi. Musulmon mamlakatlarida katta hurmat qozongan soʻfiylik nazariyasi asoschilaridan biri, yuqorida nomi qayd etilgan xalifa An-Nasrning maslahatchisi “Ishroq hikmati”-ga asos solgan orif Shahobiddin Abu Hafs Umar Suhravardiydir. Buning bir isboti sifatida soʻfiylik qoidalaridan boʻlgan “isnad”ning futuvvat taʼlimoti uchun qabul qilinishi fikrimizni maʼlum maʼnoda toʻgʻri ekanligini isbotlaydi.

Tasavvufda Allohning aqldan tashqarida mutloq yagonaligi quyidagi muammolarni oʻrtaga tashladi: borliq yagona, mutloq Alloh bilan bogʻliqligi, shu asosda soʻfiylar mutloq monizm falsafasining poydevorini qurganlar. Ammo, tasavvuf tariqatlari Alloh, borliq tushunchalarini islom dini va falsafasi, tasavvuf taʼlimotlari turlicha talqin qilishgan. Jumladan, Yassaviya tariqatida zohiriy va botini tushunchalarga urgʻu berilgan yoki Naqshbandiya tariqatida ikkalasini ham birlashtirganligini misol tariqasida koʻrsatishimiz mumkin.

Anglashimizga koʻra futuvvat va tasavvufdagi asosiy gʻoya inson Allohni va oʻzini anglashi kerak. Markaziy Osiyo mutasavviflarining tasavvufiy-falsafiy qarashlarda insonning yuksak insoniy fazilatlarini, oʻz manfaatini koʻra, umumxalq manfaatlarini ilgari surish va uni yuksak darajada hurmat qilish gʻoyalari ilgari surilgan. Markaziy Osiyodagi tasavvuf va futuvvat taʼlimotlarida toʻgʻrilik, poklik, halollik, insoniylik, mardlik kabi tasavvufiy gʻoyalar ustuvorlik qilgan. Xoja Ahmad Yassaviy halol emas narsalardan hazar qilgan, gunohi shaxsan oʻziga emas, oila, farzandlariga ham taʼsir qiladigan balo, deb hisoblaydi. Ahmad Yassaviy hikmatlarida inson komillikka intilish, shariat, tariqat, maʼrifat va haqiqat bosqichlarini anglashi, Alloh yoʻlida fidoiylik, hayotda xalollik, turmushda poklikka undashi asosiy gʻoya hisoblangan:

Oshiqliqni daʼvosini qilgʻan kishi,

Maʼshuqidin zarra gʻofil boʻlgani yoʻq.

Ishq gavhari tubsiz daryo ichra pinhon,

Jondan kechmay ul gavhardin olgʻani yoʻq [7,126].

Murshid yuqoridagi hikmatda oshiq, maʼshuq, ishq, daryo, ishq gavhari kabi ramzlar orqali Alloh ishq qalbi tushgan solikning maʼshuqi (Yaratgan)ning har bir buyrugʻidan xabardor boʻlishi shartligi, komillik, tubsiz daryo (hayot) daryosining eng tubida yashirin ekanligi, uni olish uchun jondan kechib hayot daryosida suzishi, halol, toʻgʻri Alloh buyurgandek yashashi shartligini taʼkidlagan. Olim Dj.S.Trimingem yassaviya tariqati haqida quyidagi fikrlarni keltiradi: “Koʻp mashhur soʻfiylar oʻz kelib chiqishlarini undan (Yusuf Hamadoniydan) boshlaydilar, lekin ikkita asosiy tariqat uning ikkita xalifasiga borib taqaladi: forsiy – Xoja Abduxoliq Gʻijduvoniya, turkiy Xoja Ahmad Yassaviyga. Turkiy soʻfiylarning ushbu zanjiri, uning taʼlimotidan boshlanib, sayyor mashoyixlar tarqalib ketgandan keyin Kichik Osiyo turklari orasiga yoyildi” [8,81]. Yassaviya tariqatida solik boshqalar uchun qaygʻurishi shartligi, inson shaxsiy huzur-halovatga qaramasligi, narigi dunyo mavjud va unda hamma oʻzi istagan kishi bilan uchrashishi haqidagi gʻoyalarga asoslanganligi tasavvuf va futuvvat tushunchalarini yassaviya tariqatida umumiy aks etganligini koʻrishimiz mumkin.

Movarounnahrning yana bir mashhur murshidi kubraviya tariqati asoschisi Najmiddin Kubro hisoblanadi. Kubroviya taʼlimoti hadis va shariatga asoslangan boʻlib, Markaziy Osiyo, Xuroson kabi oʻlka xalqlari orasida keng tarqaldi. Najmiddin Kubro mashhur pir boʻlsa-da kamtarona hayot kechirgan. Kubroviya tariqatida inson oʻz mohiyati eʼtbori bilan mikrokosmos (kichik olam) ammo makrokosmosdagi (katta olamdagi) boʻlgan koinotdagi barcha narsalarni oʻzida mujassamlashtiradi. Kubroviyada ikki olam munosabatini anglash, tushunish, bir-birisiz mavjud boʻlmaydigan, bir-biriga zarurat etuvchi doimiy yaxlitlik sifatida talqin etilgan. Najmiddin Kubroning “Xulq-atvor qoidalar” nomli asari Movarounnahr soʻfiylari va futuvvat ahli uchun qoʻllanma boʻlib xizmat qilgan. Najmiddin Kubro Urganch shahrida moʻgʻul bosqichlariga qarshi kurashgan, moʻgʻullar uning qoʻlidan bayroqni tortib olisholmagan. Najmiddin Kubroning ushbu jasorati futuvvat taʼlimotidagi, oʻzgalar manfaati uchun yashash, oʻzgalar uchun jon berish mardlik, ona-Vatanni sevish kategoriyani oʻzida aks ettiradi.

XULOSA

Darhaqiqat, Markaziy Osiyoda shakllangan yassaviya, kubraviya tariqatlarida altruizm gʻoyalarining ifodalanishi maʼlum maʼnoda taasavvuf-futuvvat falsafasining amaliy ahamiyati

FALSAFA

sifatida ko'riladi. Rivojlangan o'rta asrlarda Xorazmshohlar davlatining tugatilishi bilan va mo'g'ullarning Movarounnahrda bosqini natijasida futuvvat ta'limoti ham ijtimoiy hayot va ma'naviyatning ko'p tarmoqlari singari zavol topdi va asta sekin ijtimoiy hayotdagi o'rni zaiflasha boshladi. Futuvvat ta'limoti vositasida insonlar axloqi tarbiyalanib, bosqichma-bosqich komil inson darajasiga yetkazadi. E'tiqod, imon, ibodat insonni ruhan poklaydi, qalbiga va ruhiga osoyishtalik baxsh etadi. Futuvvat ta'limotini tushunmasdan ham shariat talablarini bajargan inson ma'naviyati yetuk shaxs bo'lib shakllanishi mumkin. Futuvvat ahlining asosiy maqsadi jamiyatda yo'qolib borayotgan insoniylik, poklik halollik, mardlik, jasurlik saqlab qolishni targ'ib qilish edi.

Tasavvuf va futuvvat ta'limotlari jamiyatda axloqiy munosabatlarini insoniy qadriyatlar asosida tartibga solgani uchun xalq tomonidan ma'naviy-ruhiy vosita sifatida qabul qilingan. Axloq tarbiyasini tasavvuf va futuvvat ta'limotlaridan o'rganish mumkin. Jamiyatda komil inson tarbiyasida tasavvuf va futuvvat ahli iymonsizlikka, muqaddas an'analarga hurmatsizlikka, inson dilining ranjishiga, umuman jamiki adolatsizlikka qarshi kurashuvchi targ'ibotchilar bo'lgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent.: Movarounnahr, 2009. –B.105.(Komilov N. Sufism. - Tashkent.: Movarounnahr, 2009. - P.105.)
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. O'n to'rtinchi tom. MAHBUB UL-QULUB, Tanbeh 11, Saxovat va himmat bobida. – Toshkent.: "Fan", 1998. –B.79.(Alisher Navoi. A perfect collection of works. Twenty roofs. The fourteenth roof. MAHBUB UL-QULUB, Rebuke 11, Chapter Generosity and Diligence. - Tashkent.: "Fan", 1998. -B.79.)
3. Komilov N. Inson haqida to'rt risola. – Toshkent.: Ma'naviyat, 1997.-B.202. (Komilov N. Four treatises about man. - Tashkent.: Ma'naviyat, 1997.-B.202.)
4. Вазиров З.В. "Социально-политические и нравственно-религиозные учения и философская система футуввата" диссертация. канд. философ. наук. -Душанбе, 1981. 164 с. (Vazirov Z.V. "Socio-political and moral-religious teachings and the philosophic system of futuvvata" dissertation. cand. philosopher. Sciences. - Dushanbe, 1981. 164 p.)
5. Franz Taeschner. Zünfte und Bruderschaften im Islam: Texte zur Geschichte der Futuwwa (Bibliothek des Morgenlandes.) - Zürich, München: Artemis Verlag, 1979. – pp.651. // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Volume 43, Issue 3, October 1980, pp. 638 DOI: <https://doi.org/10.1017/S0041977X00138017>
6. Shayx Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf. Tasavvuf haqida tasavvur. – Toshkent: Hilol nashr, 2016. – B. 101.(Sheikh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf. A vision of mysticism. - Tashkent: Hilal publication, 2016. - P. 101.)
7. Yassaviy, Ahmad. Devoni hikmat. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1992. – B. 126.(Yassawi, Ahmed. Devoni hikmat. - Tashkent: Publishing house named after Gafur Ghulam, 1992. - P. 126.)
8. Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе. –Москва: София. Д. Гелиос, 2002. – С. 81.(Trimmingham J.S. Sufi orders in Islam. – Moscow: Sofia. D. Helios, 2002. - pp. 81.)
9. Шодиев Р. Т. Суфизм в духовной жизни Средней Азии (IX-XII вв)[Sufism in the spiritual life of Central Asia (IX-XII centuries)] //Автореф. Докторской диссертации. – 1993.(Shodiev R. T. Sufism in the spiritual life of Central Asia (IX-XII centuries) [Sufism in the spiritual life of Central Asia (IX-XII centuries)] //Avtoref. Doctoral dissertation. - 1993.)
10. Шодиев Р. Т. Критический анализ нравственных норм среднеазиатского суфизма. – 1983.(Shodiev R. T. Critical analysis of the moral norms of Central Asian Sufism. - 1983.)
11. Tohirovich S. R., Adirasulovich K. S. Explanation Of Lust And Patience In" Hikmats" Of Khoja Ahmed Yasawi //Journal of Positive School Psychology. – 2022. – Т. 6. – №. 9. – С. 229-233.
12. Сафаров А. И., Хаккулов Н. К. Свойственные качества совершенному человеку в суфизме //Современная наука как социально-политический фактор развития государства. – 2019. – С. 48-50.(Safarov A. I., Khakkulov N. K. Characteristic qualities of a perfect person in Sufism // Modern science as a socio-political factor in the development of the state. - 2019. - pp.48-50.)
13. Alikulov X., Haqqulov N. Q. Духовная зрелость и философское мышление зависимость развития //Theoretical & Applied Science. – 2020. – №. 4. – С. 164-167.(Alikulov X., Haqqulov N. Q. Spiritual maturity and philosophical thinking, dependence of development // Theoretical & Applied Science. – 2020. – no. 4. - pp.164-167.)